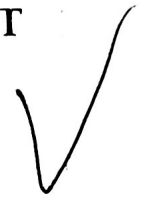

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАКАРПАТСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Навчально-науковий інститут
євроінтеграційних досліджень

**ТРАНСКОРДОННЕ
СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ:
СТАН, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ**

Монографія

*За загальною редакцією
кандидата історичних наук І.В. Арт'юмова*

Ужгород
2012

ББК 67.5 (4Укр)+66.011.3
УДК 341 (477): 327
Т 65

У колективній монографії досліджуються нормативно-правові та методологічні засади транскордонного співробітництва як напряму євроінтеграційних процесів в Україні, а також важливого чинника підвищення регіональної конкурентоспроможності. Розкрито механізми розвитку зовнішньоекономічних зв'язків у прикордонних регіонах України в умовах реалізації її євроінтеграційних прагнень, проблеми оцінювання ефективності цих зв'язків і багато інших питань, пов'язаних із досліджуваною тематикою.

Видання здійснено в рамках виконання НН Інститутом євроінтеграційних досліджень Західноукраїнського національного університету науково-дослідної роботи «Концептуальні та інституціональні засади єврорегіонального співробітництва України в умовах інтеграційних і глобалізаційних процесів сучасності».

Авторський колектив:

Артёмов І.В., Варналій З.С., Гоблик В.В., Динис Г.Г., Діус Н.О., Євтух М.Б., Кампов Л.В., Кіш Є.Б., Ковач В.І., Лендъел М.О., Луговий В.І., Олексик Х.М., Офіцинський Р.А., Полюжин М.М., Приходько В.П., Пугачевська К.С., П'ясецька-Устич С.В., Ровт О.С., Роман С.П., Руденко О.М., Таланова Ж.В., Терентьева Н.О., Устич С.І.

Рецензенти:

Майборода О.М. – доктор історичних наук, заступник директора Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса Національної академії наук України.

Руденко О.М. – доктор наук з державного управління, директор Інституту глобальних стратегій управління Національного університету «Острозька академія»

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Закарпатського державного університету
(протокол № 9 від 7 червня 2012 р.)*

ISBN 978-966-176-118-5

© Колектив авторів, 2012

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
TRANSCARPATHIAN STATE UNIVERSITY
Educational and Research Institute
of Eurointegration Research

**CROSS-BORDER
COOPERATION OF UKRAINE:
STATE, PROBLEMS AND PROSPECTS**

Monograph

*Edited by
I.V.Artyomov, PhD in History*

Uzhhorod
2012

ВВК 67.5 (4Укр)+66.011.3
УДК 341 (477): 327
Т 65

V

The monograph examines the legal and methodological framework of cross-border cooperation as the direction of the European integration process in Ukraine, as well as an important factor for enhancing the regional competitiveness. The mechanisms of the development of foreign economic relations in the border regions of Ukraine are revealed in terms of implementing its European aspirations, the problems of evaluating the effectiveness of these relationship and many other issues related to the investigated topic.

The publication is accomplished in the framework of the research «Conceptual and institutional foundations of the Euro-regional cooperation of Ukraine in terms of integration and globalization of today» of the Educational and Research Institute of European integration studies TSU.

Authors:

Artyomov I.V., Varnaliy Z.S., Hoblyk V.V., Dynys G.G., Dius N.O., Yevtuh M.B., Kampov L.V., Kish Y.B., Kovach V.I., Lendjel M.O., Lugovyiy V.I., Oleksyk H.M., Ofitsynskyy R.A., Poliuzhyn M.M., Prykhodko V.P., Puhachevska K.S., Pyasetska-Ustych S.V., Rovi O.S., Roman S.P., Rudenko O.M., Talanova Z.V., Terentyeva N.O., Ustych S.I.

Reviewers:

Mayboroda O.M. – ScD in History, deputy director of I.F.Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

Rudenko O.M. – ScD in Public Administration, director of Institute of Global Strategies in Management, National University «Ostroh Academy»

*Recommended for publication by the Academic Council
Transcarpathian State University
(protocol № 9 from July 7, 2012)*

ISBN 978-966-176-118-5

© Authors, 2012

© SPC «Grazhda», 2012

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. Нормативно-правові та методологічні засади транскордонного співробітництва	9
§1. Основні засади нормативно-правового забезпечення транскордонного співробітництва України (<i>Артьомов І.В.</i>).....	10
§2. Методологія створення концепції розвитку транскордонного співробітництва (<i>П'ясецька-Устич С.В.</i>)	22
§3. Концептуальні основи гармонізації національного законодавства з механізмом міжнародно-правового регулювання транскордонних відносин (<i>Динис Г.Г.</i>)	40
§4. Методологічні аспекти дослідження транскордонного співробітництва в умовах розширення ЄС (<i>Роман С.П.</i>).....	56
§5. Рівні аналізу транскордонного співробітництва як соціального інституту на східних кордонах Європейського Союзу (<i>Лендъел М.О., Кіш Є.Б.</i>)	64
РОЗДІЛ 2. Роль прикордонних територій в інтеграційних процесах	71
§1. Ефективне транскордонне співробітництво – необхідна умова розвитку прикордонних територій (<i>Артьомов І.В.</i>)	72
§2. Прикордонні регіони як партнери реалізації міжнародних проектів (<i>Гоблик В.В.</i>)	89
§3. Проблеми оцінки ефективності прикордонної торгівлі на кордоні України з Європейським Союзом (<i>Гоблик В.В.</i>).....	99
§4. Сутність територіально-виробничого комплексу як об'єкта економічного аналізу (<i>Приходько В.П.</i>).....	106
§5. Транскордонна статистика і соціологічний моніторинг проблем прикордонних територій (<i>Артьомов І.В.</i>)	126
§6. Транскордонна статистика як необхідний елемент для аналізу конкурентоздатності західних прикордонних областей України (<i>П'ясецька-Устич С.В.</i>).....	138
§7. Системне моделювання управління транскордонним співробітництвом (<i>Ровт О.С.</i>)	158
§8. Національні інтереси сучасної України у прикордонні, пов'язаному із Закарпаттям (<i>Офіцинський Р.А.</i>).....	164
РОЗДІЛ 3. Транскордонне співробітництво в системі регіонального розвитку	173
§1. Особливості регіональної політики України після розширення Євросоюзу (<i>Варналій З.С.</i>)	174
§2. Основні завдання і базові принципи державної регіональної політики (<i>Артьомов І.В., Діус Н.О.</i>).....	192
§3. Транскордонне співробітництво як важливий чинник підвищення регіональної конкурентоспроможності (<i>Артьомов І.В.</i>)	210

CONTENT

SECTION 1. Legal and methodological principles of cross-border cooperation	9
§ 1. Basic principles of the legal security of cross-border cooperation of Ukraine (<i>Artyomov I.V.</i>).....	10
§ 2. Methodology developing the concept of cross-border cooperation (<i>Pyasetska-Ustych S.V.</i>).....	22
§ 3. Conceptual Foundations of harmonization of the national legislation with the international legal mechanism of regulation cross-border relations (<i>Dynys G.G.</i>).....	40
§ 4. Methodological aspects of the study of cross-border cooperation under the EU enlargement (<i>Roman S.P.</i>).....	56
§ 5. Levels of analysis of cross-border cooperation as the social institution on the eastern borders of the European Union (<i>Lendjel M.O., Kish E.B.</i>).....	64
SECTION 2. Role of border areas in the integration processes	71
§ 1. Effective cross-border cooperation - a necessary condition for the development of border areas (<i>Artyomov I.V.</i>).....	72
§ 2. Border regions as the partners in realization of international projects (<i>Hoblyk V.V.</i>).....	89
§ 3. The problems of evaluating the effectiveness of cross-border trade on the border of Ukraine and the European Union (<i>Hoblyk V.V.</i>).....	99
§ 4. The essence of the territorial-production complex as an object of economic analysis (<i>Prykhodko V.P.</i>).....	106
§ 5. Transborder statistics and sociological monitoring of the problems of border areas (<i>Artyomov I.V.</i>).....	126
§ 6. Cross-border statistics as a necessary element for the analysis of the competitiveness of the western border regions of Ukraine (<i>Pyasetska-Ustych S.V.</i>).....	138
§ 7. System modeling of cross-border cooperation management (<i>Rovt O.S.</i>).....	158
§ 8. The national interests of Ukraine in modern border-zone connected to Transcarpathia (<i>Ofitsynskyy R.A.</i>).....	164
SECTION 3. Cross-border cooperation in the system of regional development	173
§ 1. Features of the Regional policy of Ukraine after the EU enlargement (<i>Varnaliy Z.S.</i>).....	174
§ 2. The main objectives and basic principles of state regional policy (<i>Artyomov I.V., Dius N.O.</i>).....	192
§ 3. Cross-border cooperation as an important factor in enhancing the regional competitiveness (<i>Artjomov I.V.</i>).....	210

РОЗДІЛ 2

Роль прикордонних територій в інтеграційних процесах

Артьомов І.В.

Гоблик В.В.

Приходько В.П.

П'ясецька-Устич С.В.

Ровт О.С.

Офіцинський Р.А.

§4. СУТНІСТЬ ТЕРИТОРІАЛЬНО- ВИРОБНИЧОГО КОМПЛЕКСУ ЯК ОБ'ЄКТА ЕКОНОМІЧНОГО АНАЛІЗУ

У сучасних умовах розвитку ринкових відносин економіка України відзначається дефіцитом фінансових коштів та відсутністю стабільності при ухваленні рішень у сфері управління державним бюджетом. У таких умовах виробничий комплекс, що найбільш гостро відчуває негативні прояви подібних явищ, опинився в кризовому стані. Проблеми розвитку реального сектора економіки протягом усього періоду незалежності України, їх загострення та регіональному рівні через неврахування регіональних особливостей, вплив наслідків фінансово-економічної кризи спричинили поглиблення деформації структури виробництва та порушення комплексного розвитку територіально-виробничих комплексів. Такі процеси спричинили падіння конкурентоспроможності українських товаровиробників, погіршення економічної ситуації та соціальну деградацію в країні.

Ключовим фактором у розв'язанні означених проблем на сучасному етапі розвитку регіональних економічних систем має бути відтворення та розвиток територіально-виробничих комплексів. Такий процес в умовах структурних зрушень у країні потребує нових підходів до розуміння, формування, управління та розвитку територіально-виробничих комплексів у регіональній економіці. Тому для розв'язання проблем у територіально-виробничих комплексах регіонів України необхідним є проведення комплексного теоретико-методологічного дослідження щодо обґрунтування

нового підходу до розвитку територіально-виробничих комплексів у регіональній економіці.

Перш за все необхідно уточнити сутність поняття «територіально-виробничий комплекс», чітке розуміння якого сприятиме подальшому дослідженню. В наукових працях наводяться різні тлумачення такого поняття, проте однозначної думки щодо його визначення на сьогодні немає.

Аналіз наукової літератури дає змогу зазначити, що підвалини теорії територіально-виробничих комплексів заклали такі зарубіжні вчені, як А.Маршал, Ф.Перру, Е.Дахмен, Д.Дарвент, Й.Шумпетер, А.Вебер, І.Толенадо, Д.Сольє та інші. Найбільш вагомий внесок щодо засад цієї теорії зробив М. Портер, який популяризував цей феномен. Його послідовниками були М.Сторпер, М.Енрайт, а також науковці з різних країн, які продовжують, поглиблюють, розширюють таку концепцію.

Дослідження теорії виробничих комплексів в Україні були розпочаті з реалізації процесів районування колишнього СРСР на відповідні територіальні утворення – економічні райони для підвищення ефективності системи управління господарським комплексом країни. Такий підхід забезпечував: по-перше, більш ефективне використання територіальних ресурсів; по-друге, вирішення питань раціонального розміщення продуктивних сил. Економічний район являє собою цілісну територіальну частину народного господарства країни зі своєю спеціалізацією та особливою структурою виробництва, міжрайонних та внутрішніх зв'язків [1].

Економічний район розглядався як утворення, що характеризується господарською єдністю та цілісністю, із відповідною спеціалізацією та комплексністю. Таку єдність можна розглядати як джерело раціонального використання суспільної праці та матеріально-господарської основи економічного району. Економічне районування передбачає формування територіально-виробничих комплексів різного масштабу і структури [2]. В науковій літературі територіально-виробничий комплекс представлено як стійке та динамічне поєднання підприємств, що планомірно складається та призводить до зростання продуктивності суспільної праці, покращення життя населення за рахунок використання ресурсів та умов відповідної території. Разом з цим у теорії зустрічається такий термін, як виробничо-територіальні комплекси. На думку цих авторів, термін *територіально-виробничі комплекси* включає інтегральні виробничі поєднання на певній території. У свою чергу, виробничо-територіальні комплекси являють собою сукупність територіально-виробничих комплексів, міжгалузевих, галузевих територіальних комплексів [3]. Таким чином, у першому випадку акцент робиться на те, що до складу входять виробничі об'єкти, які розташовані в межах його поширення, а в другому – провідною слід вважати територіальну ознаку.

Під виробничо-територіальним комплексом розумілася також територіальна взаємодія та взаємопов'язаність виробничих підприємств, що безпосередньо беруть участь у територіальному розподілі праці. Тобто в основі такого утворення були покладені взаємозв'язки між окремими виробничими підприємствами. Крім того, виробничо-територіальний

комплекс розглядався як територіальне поєднання промислових вузлів з єдиною спеціалізацією певного «генералізованого» – технологічного циклу [4]. Тобто в подібних поєднаннях основою слід вважати саме промисловий вузол, що складається з групи промислових підприємств, розташованих поблизу один від одного на компактній території разом з населеним пунктом, що обслуговуються загальними допоміжними виробництвами та інженерними спорудами і мережами, комунально-побутовим господарством та єдиною системою культурно-лікувальних установ, інженерних споруд та транспорту. Зазначені підходи вказують на промисловий вузол як складне утворення з кількох промислових центрів.

Аналіз категорій «виробничо-територіальний комплекс» та «територіально-виробничий комплекс» дає змогу дійти наступного висновку. Стосовно першого із зазначених поєднань, то в його основі знаходяться виробничі підприємства, які технологічно між собою не пов'язані, а технологічні взаємозв'язки виробничих підприємств виступають основою для інших поєднань. Із зазначеного стає очевидним, що протягом періоду розвитку територіальної організації виробництва теоретично обґрунтовано низку категорій, зокрема «виробничо-територіальний комплекс», «територіально-виробничий комплекс», у тонкощах відмінностей між якими іноді досить складно розібратись. Проте виробничі комплекси як форма територіально-виробничого поєднання виступає основою процесу економічного районоутворення. До ієрархічних рівнів системи районоутворення входять: райони, вузли, центри, пункти. Крім того, в окремих працях з цієї проблематики розробля-

лися наукові підходи стосовно територіально-виробничих комплексів кожного з вказаного ієрархічного рівня.

Значна увага приділялася ефективності просторового об'єднання виробництва. При цьому таке поєднання декількох виробничих підприємств певного географічного пункту або центру дає змогу підвищити продуктивність суспільної праці та оптимізувати капітальні витрати. Крім того, територіальні поєднання мали додатковий економічний ефект [5]. По-перше, має місце раціональне розташування та поєднання в одному географічному центрі різних підприємств, які пов'язані між собою технологічною послідовністю виконання виробничих процесів. По-друге, поєднання в одному географічному пункті декількох споріднених підприємств сприяє розвитку їх спеціалізації та кооперування. По-третє, поєднання в одному географічному пункті виробничих підприємств, які використовують різні співвідношення видів енергії. По-четверте, при такому поєднанні забезпечується базис для більш ефективного використання виробничих відходів. По-п'яте, раціональне поєднання в одному географічному центрі різнорідних, проте взаємодоповнюючих підприємств дає змогу ефективніше використовувати місцеві трудові ресурси.

Таким чином, теоретичні та прикладні розробки щодо комплексного та раціонального розміщення продуктивних сил, територіальної організації виробництва здійснили суттєвий внесок у доробок економічної науки, який продовжує розвиватися на сучасному етапі ринкових відносин.

Повертаючись до аналізу терміна «територіально-виробничий комплекс», на нашу думку, доцільно з'ясувати значення категорії «комплекс». Комплекс (від лат. *complexus*– зв'язок, поєднання), за енциклопедичним визначенням означає сукупність, поєднання об'єктів, предметів, дій, тісно пов'язаних і взаємодіючих між собою, що утворюють єдину цілісність [6]. Кожний елемент цілого, виконуючи свою функцію, гармонійно доповнює інші та має єдність зв'язків. Тобто загалом під комплексом розуміють структурну визначеність, що фіксує зв'язки у сукупність елементів, які складають одне ціле [7]. В літературних джерелах також має місце підхід, що пов'язує категорію «комплекс» з тлумаченням поняття «система» без визначення різниці між ними. Така позиція обґрунтовується тим, що основою будь-якої системи є сукупність взаємопов'язаних елементів. Така сукупність має якості, які не властиві її елементам, що доповнює та конкретизує основне поняття, тому комплекс також є системним об'єктом, що дає змогу застосовувати до нього підходи загальної теорії систем. Основну відмінність між категоріями «комплекс» та «система» дослідники вбачають у ступені взаємозалежності частин та взаємообумовленості внутрішніх зв'язків. Тобто в системі як сукупності взаємопов'язаних та взаємодіючих об'єктів такий рівень є вищим, що призводить до припинення функціонування системи у разі вилучення принаймні одного елемента. Щодо комплексу, на відміну від системи, при зміні складу об'єктів він зберігає своє існування з можливим погіршенням ефективності функціонування. Таким чином, сутність поняття «комплекс» залишається незмінною, незважаючи на різноманітність понять, до складу яких входить категорія «комплекс», зокрема

виробничий, територіально-виробничий, промисловий, господарський, інвестиційний, агропромисловий тощо. Тобто поняття «виробничий комплекс» має відображати всі вказані ознаки. Категорія «комплекс» часто надто широко та багатогранно застосовується в багатьох сферах суспільної діяльності. У поданому дослідженні розглядається саме територіально-виробничий комплекс, що має характер просторового формування та поєднує виробничу та пов'язану з нею невиробничу сфери конкретної території.

Узагальнення існуючих наукових підходів щодо визначення сутності територіально-виробничого комплексу дало змогу виділити три основні підходи до його розуміння, в основу яких покладено утворюючі елементи системи – це підприємства, галузі, окремі види діяльності [6].

Представниками першого напряму (М.М. Коловський, Н.І. Шраг, А.Є. Пробст, М.Г. Чумаченко, А.М.Алимов та інші) територіально-виробничий комплекс розглядається як об'єднання (система), метою якого є досягнення економічного ефекту. Найбільш об'ємним за своєю сутністю є визначення М.М. Коловського, що розглядає територіально-виробничий комплекс як взаємообумовлене поєднання органічно пов'язаних між собою галузей на певній території, з урахуванням особливостей її економічних та природних ресурсів. У цілому визначення в межах першого підходу розглядають територіально-виробничий комплекс як сукупність галузей в економічних районах [7], як сукупність галузей та виробництв в економічних районах або промислових вузлах та центрах [8], як су-

купність підприємств у межах міст або майданчиків у їх межах. Останнє визначення належить А.Є. Пробсту, який ввів назву «територіально-промислові комплекси центру», якою він позначив промислові комплекси в межах міст або навіть майданчиків у їх межах.

У працях М.Г. Чумаченка, А.Т. Хрущова окремо зазначені цілі, які можна реалізувати через досягнення економічного ефекту внаслідок поєднання органічно пов'язаних між собою підприємств на певній території у відповідності з особливостями їх економічних і природних умов та транспортно-географічного положення або взаємопов'язаним розвитком галузей промислового регіону, що дає змогу з максимальною ефективністю використовувати природні та трудові ресурси регіону. На думку А.Т. Хрущова, це передбачає отримання заданого обсягу продукції за мінімальних витрат. М.Г. Чумаченко, у свою чергу, зазначає, що таким чином забезпечується скорочення нераціональних перевезень та створення умов для розвитку соціальної сфери. На думку С.І. Іщука, територіально-виробничий комплекс необхідно розглядати як розміщення на певній території групи підприємств, пов'язаних між собою виробничими зв'язками на основі використання єдиної сировинної бази та єдиною програмою розвитку [9]. При цьому автор окремо зазначає про необхідність урахування управлінського аспекту.

Більш широке розуміння територіально-виробничого комплексу наводиться в працях О.М. Алімова та М.М. Паламарчука. На думку М.М. Паламарчука, територіально-виробничий комплекс являє собою групу виробництв, що спеціалізуються на використанні наяв-

них природних ресурсів або привізної сировини та матеріалів, а також обслуговуючих їх виробництв. У свою чергу, О.М. Алимов надає визначення як сукупності зосереджених у межах відповідної території пов'язаних між собою об'єктів виробництва та інших сфер трудової діяльності. Важливий момент цього визначення відзначив С.Ф. Покропивний, який під територіально-виробничим комплексом розуміє своєрідне за структурою та спеціалізацією, взаємообумовлене поєднання підприємств на певній території у відповідності з особливостями її природних та економічних умов, що забезпечує досягнення максимального економічного ефекту. При цьому автор звертає увагу на внутрішню сутність територіально-виробничого комплексу, що дає змогу виділити його розуміння серед інших підходів у цьому напрямі.

Враховуючи вищезазначене, можна дійти висновку, що залежно від осяжності території представники цього напрямку виділяють різні елементи територіально-виробничого комплексу, з урахуванням ефективного розміщення виробництва. Проте недоліком такого підходу вважаємо недостатню увагу саме до внутрішньої структури комплексу та взаємозв'язків його складових.

За другим підходом територіально-виробничий комплекс розглядається як такий, що розміщений на компактній території, ресурси якої комплексно використовують підприємства цієї території на основі взаємозв'язків, визначених економікою та технологією виробництва. Наприклад, П.М.Алампієв розглядає територіально-виробничий комплекс як сукупність однорідних тісно пов'язаних між собою елементарних

техніко-економічних комплексів, які розташовані на компактній території. При цьому елементарні техніко-економічні комплекси передбачають стійкі поєднання взаємопов'язаних підприємств різних галузей виробництва.

Виходячи з того, що територіально-виробничий комплекс має поєднувати галузевий аспект із територіальним, тому наведене визначення є неповним, оскільки виробничий комплекс при цьому ототожнюється з певною сукупністю підприємств, які кооперують свою діяльність або пов'язані за системою постачання сировини, усувають будь-яку невизначеність до розуміння агломерації галузей та виробництв комплексу. У свою чергу, П.М. Алампієв [10] розглядає підприємства та їх сукупність взагалі без віднесення їх до певної галузі, що призводить до ігнорування галузевого характеру виробничого комплексу. Крім того, щодо неповноти зазначеного підходу, то, розглядаючи взаємообумовленість підприємств як одну з ключових характеристик територіально-виробничого комплексу, автор не враховує територіального характеру зазначеної категорії.

Також необхідно відзначити третій напрям, який за своєю сутністю характеризується взаємопов'язаністю. Цей напрям включає наукові праці американського економіста У. Ізарда, який розглядає територіально-виробничий комплекс як сукупність видів діяльності, що здійснюються в певному місці та об'єднані в певну групу тісними виробничими, комерційними та іншими зв'язками [11]. При цьому таке вивчення має більш пізнавальний характер, а його аналіз, перш за все, спрямований на вивчення регіональної специфіки структури

та розвитку груп, які поєднують різні види діяльності за ознаками наявності виробничих (технологічних), торгових та інших взаємодій. Таким чином, узагальнюючи ці положення, можемо зазначити, що У. Ізард підходить до розуміння територіально-виробничого комплексу як до агломерації (територіальної групи) виробничих підприємств, що відзначаються різними видами взаємодій, певною структурою та особливостями розвитку. Також представником такого напрямку є Е.Д. Сілаєв, на думку якого, територіально-виробничий комплекс являє собою органічну доцільність поєднання виробничо-технологічних та інших економічних зв'язків на певній території. На нашу думку, перевагою такого підходу є те, що в ньому враховано поєднання складових виробничого комплексу для отримання ефекту, взаємодію всередині комплексу, а також наявність певної структури, що визначає необхідність здійснення управління.

Узагальнюючи вищезазначені положення, можемо вказати на основні відмінності цих підходів щодо сутності та структури територіально-виробничих комплексів. Це пояснюється тим, що кожен науковець у своєму дослідженні виокремлював та розкривав, на його думку, найбільш суттєву ознаку територіально-виробничого комплексу. Виходячи з цього, у свою чергу, також вважаємо за необхідне визначити сутність ключових аспектів у цих підходах. Зокрема, в одних наголошується на поєднанні різних елементів територіально-виробничого комплексу з певною метою, в інших – на структурній визначеності, взаємопов'язаності та взаємодії, в третіх – на взаємообумовленості таких підприємств.

На нашу думку, уточнення категорії «територіально-виробничий комплекс» стосовно інших категорій потребує виокремлення його ознак: по-перше, це складність економічної системи, із наявністю зв'язків з її складовими; по-друге, взаємозалежність підприємств, виробництв, галузей, що входять до складу комплексу, по-третє, характерність територіальної належності групи підприємств; по-четверте, використання ресурсів, природних умов та сприятливих економічних можливостей відповідної території; по-п'яте, отримання максимального ефекту на основі формування раціональної структури комплексу; по-шосте, спільна інфраструктура [11].

Виходячи з проведеного вище аналізу теоретичних підходів, означених характеристик та зважаючи на спрямованість цього дослідження, нами обґрунтовано авторське визначення територіально-виробничого комплексу, що являє собою поєднання виробничих підприємств, розташованих на певній території та відзначається структурною організацією, наявністю економічних зв'язків, що реалізуються з метою отримання максимального економічного та соціального ефектів у процесі використання ресурсів даної території та забезпечення раціональної взаємодії із зовнішнім середовищем.

Одними з перших ґрунтовних робіт з проблем формування та розвитку територіально-виробничих комплексів є наукові праці М.М. Колосовського, в яких при дослідженні структурного різноманіття господарських комплексів у різних виробничих процесах різних галузях та регіонах, проте однотипних поєднаннях виробництв виявлено схожі комбінації та обґрунтовано понят-

тя енерговиробничих циклів. Цим було надано імпульс для розроблення концепції територіально-виробничих комплексів, в якій було продовжено поглиблене теоретичне обґрунтування та поширене її практичне застосування як форми територіальної організації виробництва та планування. Управління територіально-виробничими комплексами в період планово-адміністративної господарської системи набуло позитивного досвіду щодо формування та розвитку взаємозв'язків, комплексного використання сировини, освоєння нових територій, переваги якого визначались мінімізацією витрат та окупністю капітальних вкладень. При цьому найбільш ефективною формою територіально-виробничих комплексів з економічної точки зору вважалися промислові комплекси. Тому саме цим проблемам присвячені численні наукові праці. На думку А.Т. Хрущова, формування територіально-виробничих комплексів відбувалося на базі виробництва, що історично склалося або складання наново. Розвиток територіально-виробничих комплексів розглядався за певними стадіями та передбачав з часом зміну його структури.

Підходячи до аналізу територіально-виробничого комплексу з позиції системного підходу, можна визначити наступні положення. По-перше, територіально-виробничий комплекс є складовою виробничого комплексу країни, тобто системи з вищим рівнем складності. По-друге, в межах виробничого комплексу країни йому притаманна певна відносна відособленість та функціонування як відносно самостійного територіального формування. Маючи відособленість у виробничому комплексі країни, територіально-виробничий комплекс набуває ознак специфічної цілісності. Таким чином, тери-

торіально-виробничий комплекс являє собою складну економічну систему з властивими закономірностями розвитку та функціонування. Відмежування його у функціонуванні виробничого комплексу країни та його цілісність визначається рядом ознак, таких як спільність території, природних ресурсів та інфраструктури.

З позиції системного підходу, при формуванні ознак відособленості територіально-виробничого комплексу основним виступає взаємозв'язок процесів комплексу, а саме: істотність та велика інтенсивність внутрішніх зв'язків, які відображають місцеві відмінності, які відображають місцеві відмінності в економічних та природних умовах, особливості структури виробництва. Цим визначаються специфічні риси, характерні тільки для територіально-виробничого комплексу, що виокремлюють його як певну цілісність зі стійкою якісною визначеністю в умовах зміни зовнішнього середовища. Таким чином, при формуванні цілісності, якісної визначеності та відносної відособленості комплексу визначальну роль відіграють інтенсивність та істотність взаємозв'язків його складових компонентів, до яких відносяться: галузі спеціалізації та обслуговуючі галузі, ресурси (у тому силі, природні, трудові). Такі ресурси використовують всі підприємства територіально-виробничого комплексу, що обумовлює цілісність всіх його компонентів та виокремлює його у виробничому комплексі країни як відносно самостійну систему зі специфічними властивостями.

При ухваленні управлінських рішень щодо розвитку територіально-виробничого комплексу необхідно зважати на його подвійну сутність. По-перше, відносно

РОЗДІЛ 2. Роль прикордонних територій в інтеграційних процесах

самостійну цілісність як частини виробничого комплексу країни. По-друге, недооцінка відносної відокремленості територіально-виробничого комплексу знижує ефективність використання ресурсів даної території, спричиняє диспропорції та ускладнює реалізацію завдань регіонального розвитку і, навпаки. Переоцінка призводить до замкнутості та автаркійності; що може посилити негативні тенденції.

Територіально-виробничий комплекс як система характеризується певними властивостями, які мають бути враховані в процесі його розвитку. По-перше, цілісність, тобто наявність певної сукупності елементів, що утворюють територіально-виробничий комплекс, взаємодія яких формує синергетичний ефект, а також залежність кожного елемента від його місця та функцій усередині цілого. По-друге, структурованість, що передбачає встановлення структури територіально-виробничого комплексу на основі визначення сукупності зв'язків та відносин, які забезпечують цілісність та єдність. По-третє, внутрішня організація, сутність якої полягає у взаємодії елементів, які утворюють територіально-виробничий комплекс. По-четверте, ієрархічність, тобто кожний елемент територіально-виробничого комплексу, можна розглядати як систему. При цьому такий комплекс є одним із компонентів системи більш високого рівня. По-п'яте, взаємозв'язок та взаємозалежність територіально-виробничого комплексу, населення та навколишнього середовища. Територіально-виробничий комплекс формується, розвивається та проявляє свої функції у всій багатогранності зв'язків та відносин із середовищем та залежно від його географічного положення.

Важливим аспектом дослідження будь-якої системи, зокрема територіально-виробничого комплексу, є вивчення його структури. Під структурою в загальному вигляді розуміють стійку впорядкованість у просторі та часі елементів та зв'язків системи, що визначає її цілісність, будову, функції та відношення [12]. Складність структури територіально-виробничого комплексу визначається чисельністю його складових, багатофункціональністю, різноманітністю їх взаємодії, а також закономірностями функціонування та формування різних структурних ланок.

Узагальнення наукових праць дає змогу скласти уявлення про структуру територіально-виробничого комплексу. В теорії прийнято виділяти три підходи щодо визначення його структури: галузевий, функціональний, територіальний [12]. При цьому аналіз структури комплексу здійснюється в організаційному, часовому та інших напрямках. Склад елементів, рівнів, тенденцій та перспектив розвитку галузей та функцій, які реалізують певні виробництва та трудові ресурси регіону, утворюють галузево-функціональну структуру. В територіальному розділі вивчення структури полягає у виявленні просторового розміщення територіально-виробничого комплексу в межах країни та пошуку найбільш раціонального розміщення його складових на певній території. Це дає змогу забезпечити близьке розташування пов'язаних між собою об'єктів, що призведе до більш ефективного використання обслуговуючих компонентів комплексу та раціонального використання праці. Вивчення структури територіально-виробничого комплексу пов'язане з визначенням зв'язків між його складовими. Такі зв'язки мають назву внутрішніх, для них характерна багатогранність та розгалуженість, зокрема можна виділити наступні: виробничі, виробничо-техно-

логічні, матеріально-технічні, технологічні тощо. Крім того, зв'язки поділяються на «вертикальні» – послідовно пов'язують всі стадії виробництва: від обробки сировини до виготовлення готової продукції, та «горизонтальні» – поєднують між собою виробництва, утворені вертикальними зв'язкам. Крім внутрішніх зв'язків, суттєве значення для визначення спеціалізації територіально-виробничих комплексів мають зовнішні зв'язки.

Таким чином, до складових територіально-виробничого комплексу, як правило, входять не лише підприємства різних галузей, які включають виробництво готового продукту, обслуговуючі виробництва, виробництво побічної продукції, а також постачальники факторів виробництва та послуг, канали збуту, фінансові інститути, інфраструктура (дослідні організації, установи освіти тощо). Визначаючи склад та структуру територіально-виробничого комплексу, ми виділили три основні категорії діючих сегментів комплексу, серед яких: підприємства, органи влади, інститути взаємодії.

Також необхідно зазначити, що для формування та подальшого розвитку територіально-виробничого комплексу визначальними чинниками є сукупність місцевих природних ресурсів, а також населення регіону. Визначаючи структуру територіально-виробничого комплексу, до неї слід віднести наступні об'єкти: підприємства галузей спеціалізації та обслуговуючих галузей, інфраструктуру, місцеві природні умови та населення регіону. Зазначені складові не є сталими або універсальними, проте дають змогу визначити специфічний характер зовнішніх та внутрішніх зв'язків, що виникають при функціонуванні територіально-виробничого комплексу.

Місце територіально-виробничого комплексу в територіальному розподілі праці характеризують галузі спеціалізації, які можна вважати ядром комплексу. Галузі спеціалізації разом з обслуговуючими галузями утворюють виробничу структуру територіально-виробничого комплексу. Для нормального функціонування територіально-виробничого комплексу, включаючи працюючих у межах певної території, необхідна наявність й інших складових, зокрема об'єктів інфраструктури.

Наявність та особливості природних ресурсів певної території, зокрема мінеральних, водних, земельних, паливно-енергетичної бази можна вважати передумовою формування та розвитку територіально-виробничого комплексу. Групування природних ресурсів дає змогу визначити особливості їх використання в процесі виробництва, а також вирізнити групу ресурсів, оцінка яких має переважно якісний характер (рекреаційні, кліматичні та ін.).

Структура територіально-виробничого комплексу, масштаби та напрями розвитку його виробничих та інших зв'язків, галузева спеціалізація та кооперація визначаються на основі вирішення поставлених завдань та обумовлюються рівнем ефективності використання природних ресурсів відповідної території.

Аналіз формування та розвитку територіально-виробничого комплексу є динамічним та складним процесом, що обумовлено факторами впливу, які потребують врахування та вивчення. Перша за все це стосується факторів розміщення виробничих галузей, із зазначенням їх прояву при формуванні територіально-виробничого комплексу. Найбільш важливими при

цьому виступають чинники, що впливають на утворення взаємозв'язків між складовими комплексу та на їх посилення. Вивчення багатьох наукових праць дає змогу розкрити різноманіття факторів, які обумовлюють формування структури та організації територіально-виробничого комплексу, його функціонування та розвиток. При цьому через велику кількість розроблені різні підходи до їх виділення. Зокрема, пропонується поділяти на фактори: прямого та опосередкованого впливу; загальні та локальні; внутрішні та зовнішні; на групи з певною кількістю факторів.

За результатами аналізу та узагальнення існуючих підходів нами систематизовані такі фактори розвитку територіально-виробничого комплексу в регіональній економіці.

Всі фактори розвитку територіально-виробничого комплексу поділяються на загальні, які безпосередньо впливають на виробничий комплекс країни та опосередковано на територіально-виробничий комплекс (як складову частину виробничого комплексу країни), а також локальні, вплив яких посилюється загальними факторами. Вплив локальних факторів можна визначити як безпосередній, так й опосередкований. Локальні фактори знайшли відображення в двох групах: соціально-економічні та природні. Вплив природних факторів полягає у визначенні напрямів розвитку територіально-виробничого комплексу екстенсивним (розширення масштабів використання наявних та залучення нових джерел ресурсів) та інтенсивним шляхом (комплексне раціональне використання ресурсів). Соціально-економічні фактори здійснюють суттєвий вплив на визначне місце в процесі розвитку територіально-виробничого комплексу. Крім

того, такі фактори поділяють на внутрішні, що притаманні для національного та регіонального рівнів з урахуванням особливостей їх прояву на різних рівнях, та зовнішні, вплив яких відображає стан та зміни в зовнішньому середовищі в глобальному і регіональному розрізі.

Такий підхід щодо систематизації факторів розвитку територіально-виробничого комплексу дає змогу: по-перше, врахувати вплив зовнішнього середовища на виробничий комплекс у масштабах всієї країни та в розрізі окремого регіону як цілісної, відносно відособленої його частини, а також внутрішній прояв факторів; по-друге, найбільш повною мірою врахувати вплив на розвиток територіально-виробничого комплексу через виявлення факторів, які впливають насамперед на виробничий комплекс країни загалом (загальні) та на територіально-виробничий комплекс зокрема; по-третє, згрупувати локальні фактори із зазначенням їх інтенсивного або екстенсивного впливу; по-четверте, визначити прямий або опосередкований прояв зазначених факторів.

Таким чином, на основі проведеного аналізу можемо зазначити, що дослідження теоретичних підходів щодо сутності категорії «територіально-виробничий комплекс», виявлення його характеристик та факторів розвитку мають важливе значення для забезпечення розвитку територіально-виробничих комплексів у регіональній економіці. Врахування зазначених аспектів дослідження дає змогу обґрунтувати теоретико-методологічні засади та практичні рекомендації щодо інвестиційного розвитку структурних елементів територіально-виробничого комплексу.